

А. А. МАТВІЄНКО (Київ)

М. І. Драгомиров і Україна

Серед військових діячів Росії другої половини XIX — початку XX ст. генерал Михайло Іванович Драгомиров, уродженець України, був широко відомим і користувався великим авторитетом як на батьківщині, так і за її межами. Його по праву вважали уособленням військової мудрості, а його життєва філософія, натура були живим втіленням людської гідності. Свого часу Михайла Івановича знали не лише як бойового генерала, військового теоретика і педагога, активного реформатора і публіциста, а й як талановитого адміністратора.

Народився М. І. Драгомиров 9 листопада 1830 р.* в невеличкому маєтку батьків під м. Конотопом (тоді — Чернігівська губернія)**. Відомостей про його родовід збереглося обмаль. Його прадід, Антон Драгомирецький, спочатку жив у містечку Єзуполі в Галичині, яка тоді була під владою Польщі. У 1734 р. він переїхав на Лівобережну Україну. Через п'ять років узяв шлюб із дочкою українського козака Матвія Моцкевича й оселився в с. Рябці, що адміністративно належало до Стародубського полку. Цей полк на той час був адміністративно-територіальним і військовим підрозділом Лівобережної України.

Дід Михайла Драгомирова — Іван Антонович — рано залишився сиротою і виховувався в сім'ї козака Моцкевича, діда по материнській лінії. У 1761 р. під прізвиськом Моцкевич він вступив на службу до російської армії. 1786 р. його — капітана Драгомирецького-Моцкевича — було приписано до дворянства. Через два роки він звернувся в Новгород-Сіверське депутатське зібрання з проханням змінити своє прізвище на Драгомиров.

Мати Михайла Драгомирова — Ганна Романівна Балюра. Батько, Іван Іванович Драгомиров, 1804 р. розпочав військову службу в кавалерії. 1825 р. в званні майора пішов у відставку і повернувся до батьківського хутора. Саме тут народився і провів дитячі роки Михайло Драгомиров. Мав старших двох сестер — Олену та Калісфену — і брата Івана.

Початкову освіту Михайло здобув у Конотопському повітовому училищі, військову — у дворянському полку в Петербурзі (1846—1849 рр.). Військову службу розпочав 1849 р. у лейб-гвардії Семенівського полку. Потім вступив до Академії Генерального штабу в Петербурзі, яку закінчив 1856 р. із золотою медаллю. Ім'я його як одного з кращих випускників академії було викарбуване на мармуровій дошці. Такої ж честі за всю історію існування академії було удостоєно ще М. Р. Шидловського ***.

1856 р. можна вважати початком наукової та публіцистичної діяльності Драгомирова. Тоді він написав, а наступного року опублікував першу наукову працю — дослідження про історію десантування військ ¹.

Після закінчення академії він служив у Генеральному штабі. 1858 р. штабс-капітана Драгомирова було відряджено на рік за кордон для збирання відомостей з військових наук, ознайомлення з упорядженням іноземних армій, а також для вдосконалення знань з тактики. Неофіційно йому запропонували зібрати відомості про нові винаходи, використані військами країн Західної Європи. Драгомиров мав побувати у Пруссії, Бельгії, Франції, Італії (Сардинське королівство) та Алжирі.

Великий фактичний матеріал про побачене за кордоном знаходимо в його звітах. Окремий рапорт присвячений діям супротивних сторін у війні Франції та Італії проти Австрії 1859 р. ²

1860 р. Драгомиров став помічником професора, а 1863 р. — професором тактики Академії Генерального штабу.

На формування суспільно-політичних поглядів молодого Драгомирова в той час впливали деякі відомі державні, політичні, військові та громадські діячі середини ХІХ ст., з якими він працював, спілкувався. Так, важливу роль у житті Драгомирова відіграв Д. О. Мілютін, один з найяскравіших представників тогочасного російського лібералізму, згодом — відомий державний діяч та військовий міністр. Свого часу Мілютін зазнав впливу соціаліста-утопіста М. Г. Чернишевського та ідеолога революційного народництва Росії, професора Михайлівської артилерійської академії полковника П. Л. Лаврова.

Критикуючи миколаївські порядки 40—50-х років, феодально-кріпосницьку систему загалом, будучи прихильником буржуазних реформ та перебудови суспільного життя, Мілютін все ж негативно ставився до революційно-демократичного руху, гадаючи, що істотних змін у житті можна досягти лише ліберальними методами, шляхом “революції спокійної”. Він писав: “Я розумію один рід корисних революцій: ті, які здійснені спокійно, обмірковано в головах людей, здатних розуміти, що є істинне добро для народу; але всяка революція, яка дихає фанатизмом, революційним насильством, народна, не веде до поліпшення суспільства, бо вона тільки руйнує, нічого заново не створюючи. Де сліпий фанатизм та сила безглузлого натовпу, там немає розсудливості, а без розсудливості навряд чи можна досягти успіху в запровадженні доброго ладу в суспільстві” ³.

Інший знайомий Драгомирова — член ЦК військової організації “Народна воля”, офіцер Генерального штабу капітан М. М. Обручев підтримував зв’язки з М. Г. Чернишевським та М. О. Добролюбовим. 1859 р. він познайомився з Т. Шевченком. Не виключено, що саме він в 1860 р. організував зустріч Т. Шевченка з М. Драгомировим. Зазначимо, що Тарас Григорович і Драгомиров чули один про одного, бо обоє спілкувалися з братами Лазаревськими. Отже, цілком природним було бажання Михайла Івановича познайомитися з поетом. Обручев також спілкувався з керівником таємного польського революційного гуртка, створеного в Академії Генерального штабу, З. Сераковським, другом Т. Шевченка. Можливо, Обручев “ближче” познайомив Драгомирова з Сераковським.

За революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років у Росії відбулося розмежування класових сил. У поглядах Мілютіна, а також багатьох його сподвижників, зокрема Обручева та Драгомирова, мали місце деякі зміни: вони стали поміркованішими, що привело їх на ліберальні позиції.

Улітку 1866 р. за рекомендацією військового міністра Д. Мілютіна полковника Драгомирова терміново відряджено як військового агента до Пруссії, яка готувалася до війни з Австрією. Ця двомісячна (з 16 червня по 18 серпня) поїздка дала йому змогу оцінити стан готовності армій обох сторін, їхнє озброєння та можливості впливу морального чинника на здобуття перемоги, а також познайомитися з видатними державними діячами. Зокрема, його було відрекомендовано королю Пруссії Вільгельму, канцлерові Бісмарку, начальнику головного штабу армії генералові Мольтке та командуючому 5-м корпусом генералу Штейнмецу.

Після повернення з відрядження Драгомиров у рапортах змалював окремі військові операції, стан армій сторін, звернувши особливу увагу на їхнє виховання, навчання, тактичну підготовку. На основі узагальнення результатів поїздки Драгомиров опублікував дві праці ⁴.

У серпні 1866 р. Михайлу Івановичу було присвоєно звання генерал-майора, а 1869 р. його призначили начальником штабу Київського військового округу. Вже через рік командуючий військами КВО генерал М. Ф. Козлянінов у звіті цареві так характеризує генерала Драгомирова: в службовому відношенні — “відмінно старанний та сумлінний, свою справу знає відмінно”. В моральному відношенні — “повністю благонадійний, має рівний і твердий характер”. В розумовому відношенні — “здібностей відмінних, різнобічно освічений, володіє великим обсягом військових знань та інформації” ⁵. Саме в ці роки Драгомиров познайомився з багатьма діячами громадських, наукових та мистецьких кіл Київської громади, зокрема, з істориком, викладачем Київського університету св. Володимира В. Б. Антоновичем та філологом і громадським діячем П. Г. Житецьким.

1873 р. Драгомиров став командиром 14-ї піхотної дивізії, дислокованої в Одеському військовому окрузі. Її штаб розміщувався у Кишиневі. Тут він познайомився з письменником І. С. Левицьким (Нечуєм-Левицьким), на той час учителем історії та російської мови в гімназії.

В службових справах Драгомиров періодично приїжджав у Миколаїв, де перебував 54-й Мінський полк його дивізії. У військового губернатора Миколаєва адмірала М. А. Аркаса він, можливо, 1873 р. познайомився з двадцятирічним М. М. Аркасом, студентом природознавчого відділення фізико-математичного факультету Одеського університету, майбутнім автором опери “Катерина” на шевченківський сюжет та праці “Історія України-Русі”.

Часто він відвідував і Одесу, де розташовувався штаб військового округу. Саме тут Михайло Іванович встановив дружні контакти з видат-

ним діячем українського театру письменником М. Л. Кропивницьким і професором університету біологом І. Мечниковим.

Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. 14-та піхотна дивізія під командуванням Драгомирова першою форсувала Дунай⁶. Однак важко поранений у ході боїв на Шипці генерал був змушений залишити театр воєнних дій.

1 квітня 1878 р. М. Драгомиров обіймає посаду начальника Миколаївської військової Академії Генерального штабу в Петербурзі. Про коло його знайомих з числа української та російської інтелігенції дізнаємося, зокрема, зі спогадів голови ради Російського театрального товариства, працівника журналу “Новое время” В. С. Кривенка. “У нашому домі, — писав він, — частенько можна було зустріти видатних представників драматичної та оперної сцени, музикантів, художників, літераторів. Таке товариство, мабуть, справді було до душі М. І. (Драгомирову. — А. М.), він високо цінував творчість, мистецтво і водночас йому в такому товаристві працівників вільних професій дихалося легко... Розмови точилися про літературу, мистецтво, торкалися питань філософських. Часто в дискусії впліталися дотепи та жарти...”⁷.

В. С. Кривенко познайомив Драгомирова з багатьма талановитими людьми, зокрема, з актором В. М. Давидовим. “Як щирий хохол, М. І. розчулювався, слухаючи українських пісень. Бувало, В. М. Давидов як залетється піснею “Не гай, а божий рай”, у Драгомирова виступають сльози, і просить він повторити ще й ще...”⁸, — згадував В. С. Кривенко.

Приятелював Михайло Іванович і з відомим письменником В. І. Немировичем-Данченком, з яким познайомився ще 1877 р. в діючій армії під час російсько-турецької війни.

1880 р., уникаючи переслідувань місцевих україножерів від науки, з Києва до Петербурга переїхав П. Г. Житецький. “Є у мене в Києві багато фальшивих друзів, які дуже раді тому, що спровадили мене з Києва”⁹, — писав він того самого року в одному з листів. На чий підтримку в Петербурзі розраховував Павло Гнатович? Саме Драгомиров допоміг йому влаштуватися з житлом та знайти роботу. 1 січня 1881 р. Житецький писав дружині: “Сиджу в хаті і вчуся... Рідко до кого виходжу... Їздив лише до Костомарова, до Прахова * та до Драгомирова... До Драгомирова поїхав на обід, розраховуючи вечір провести вдома, не знаючи, що ввечері у них буде ялинка. Після обіду хазяїн не відпустив, завів до кабінету і поклав спати; так що і я побував на тій ялинці”¹⁰. Отже, між ними встановилися товариські взаємини.

Проте Житецькому було нелегко жити в Петербурзі без сім’ї, і в 1882 р. він вирішив повернутися до Києва. Коли про це стало відомо друзям, Павло Гнатович отримав багато запрошень від тих, хто хотів з ним попрощатися. Про це він писав дружині: “...Маю побувати у добрих людей; попрощатися з ними. Завтра буду обідати у Пипіна, ** післязавтра — у Костомарова, а у вівторок — у Драгомирова... Якби ти знала, як тепло поставилися до мене друзі, коли я хворів. Хто тільки не відвідав мене у шпиталі, починаючи з Драгомирова! І тягне мене додому, і шкода мені залишати навіки місцевих людей. Драгомиров, жартуючи, каже: якщо залишитесь у Петербурзі, куплю Вам на 100 крб. німецьких книжок, які самі схочете. Якби цих людей перенести до Києва, що то за життя було б! Тільки у гостях добре, а вдома має бути краще”¹¹.

Саме завдяки Житецькому у 1881 р. генерал зблизився з українським істориком М. І. Костомаровим, а також мав змогу спілкуватися з істориком М. М. Стасюлевичем. З листів останнього до дружини ми дізнаємося,

що вони з Драгомировим часто відвідували один одного, а листувалися до останніх днів життя¹².

У Петербурзі доля звела Михайла Івановича з художником І. Ю. Рєпіним. На думку мистецтвознавця І. С. Зільберштейна, познайомити їх у 1889 р. міг академік Петербурзької академії мистецтв А. В. Стасов, який зустрічався з Драгомировим у спільного приятеля професора А. Ф. Петрушевського. Це знайомство мало неабияке значення і для Рєпіна. Він саме працював над картиною “Запорожці пишуть листа турецькому султанові”, розпочатою ще 1880 р.

Під час візиту до Петербурга історика Д. І. Яворницького І. Ю. Рєпін запросив його додому разом з М. Драгомировим, і вони жваво обговорювали, зокрема, майбутню картину “Запорожці”. До речі, на ній Яворницький зображений писарем, а Драгомиров фігурує як кошовий отаман Іван Сірко.

Гучний успіх образу Сірка на уславленому рєпінському полотні сучасники, що особисто знали генерала Драгомирова, пояснювали тим, що за модель для нього правив, власне, генерал. “М. І. Драгомиров був родом українець, — писав один з них. — Це відбилося в його типовій, оригінальній зовнішності з чисто запорозькими козацькими рисами обличчя, що правила Рєпіну за натуру в його відомій картині при зображенні кошового Сірка”¹³. З перших тижнів знайомства Рєпіна з Драгомировим їх бесіди мали ширший, дружній характер.

А 1889 р. Рєпін на замовлення Академії Генерального штабу намалював знаменитий портрет Драгомирова. Хоча портрет призначався для найвищого військового навчального закладу, Драгомиров зажадав, щоб у ньому не було нічого офіційного. Художник виконав його прохання. Це його найкраще портретне полотно неодноразово демонструвалося на виставках Рєпіна в Петербурзі та Москві. Нині портрет зберігається в фондах Московського історичного музею.

Зустрічі з Драгомировим справили на Рєпіна велике враження. “Треба бути філософом, як Драгомиров (наш відомий герой-генерал). Сьогодні третій день малюю з нього етюд для “Запорожців” і вражений його філософським поглядом на життя, глибиною розуму — не сподівався!”, — писав Рєпін у 1889 р.¹⁴ Безперечно, Драгомиров приваблював Рєпіна не тільки незалежною, відвертою вдачею, гострим безкомпромісним словом, а й поглядами на життя. Немає сумніву, що багато явищ літератури та мистецтва вони трактували майже однаково.

Начальником Академії Генерального штабу М. Драгомиров працював 11 років, після чого в серпні 1889 р. його призначили командувачем військами Київського військового округу. Не торкаючись військової специфіки його діяльності, зазначимо, що він багато уваги приділяв побуту солдатів. Адже інколи доведені до відчаю знущаннями офіцерів, солдати кінчали життя самогубством. Прагнучи певною мірою поліпшити умови перебування солдатів у казармах та військових підрозділах, зменшити їх тугу за рідною домівкою, командувач дбав, щоб представники одних місцевостей розмішувалися в одних частинах, а не були розкидані по всьому округу.

Драгомиров усвідомлював значення рідної мови, зокрема пісень, у справі піднесення духу й підтримання боєздатності військ. Його сучасник писав: “Слід сказати, що до Драгомирова співати у військах українських пісень було суворо заборонено, і знищення заборони було великою заслугою небіжчика перед батьківщиною. Кохаючись у рідних піснях і запровадивши їх у війську, Драгомиров не міг слухати рідні мотиви без особливого розчулення. Нерідко його можна було побачити в товаристві українського кобзаря з поводитарем, що співав під акомпанемент бандури якусь

старовинну українську думу з часів Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницького, Мазепи”¹⁵.

1 січня 1898 р. командувача військами КВО генерал-лейтенанта Драгомирова призначили ще й київським, подільським та волинським генерал-губернатором¹⁶. На цій посаді він доклав багато зусиль для розвитку освіти та культури в Україні, через що мав чимало неприємностей.

За тих часів генерал-губернатора затверджував безпосередньо цар, і, як вища посадова особа краю, перший був наділений широкими правами та повноваженнями. Призначення Драгомирова на таку високу посаду представники реакційних верств, знаючи про його ліберальні погляди, сприйняли роздратовано, а демократична частина громадськості — з полешенням. Адже він замінив на цій посаді графа О. П. Ігнат'єва, який здобув її лише завдяки великим зв'язкам у Петербурзі.

Якщо Ігнат'єв був типовим царедворцем, позбавленим адміністративних здібностей та безініціативним, то М. Драгомиров — людиною щирою, іноді навіть різко відвертою, простою у спілкуванні і, безумовно, талановитим адміністратором. Не дивно, що сутички на службовому ґрунті виникали між ними дедалі частіше. І наприкінці 1897 р. графа, незважаючи на підтримку міністра внутрішніх справ І. Л. Горемікіна, було усунуто з посади генерал-губернатора “внаслідок незгоди з командувачем військами генералом Драгомировим”¹⁷.

Новий генерал-губернатор енергійно взявся за розв'язання давно назрілих, болючих місцевих питань. Поринувши в роботу, він всебічно вивчав життя населення України, почав розробляти заходи, які сприяли б піднесенню добробуту краю.

В одному із звітів цареві Драгомиров писав: “Уважно ознайомившись із становищем, в якому перебувають селяни, я переконався, що вони ще належно не влаштовані у громадянському, а надто в поземельному сенсі. Найважливіші їхні інтереси не забезпечені законом... Тому для поліпшення економічного впорядкування життя селян конче потрібен перегляд селянських положень у такому розумінні, щоб створити прості й точні закони, які зумовлювали б громадянське ставлення селян до надільної землі та до майна, що належить до наділу”¹⁸.

Старанно вивчивши стан землеволодіння, усвідомивши всю злиденність та убогість животіння українського селянина, він вважав за необхідне “спрямувати зусилля на піднесення добробуту та впорядкування життя населення краю, особливо селян, що найбільше потребують піклування в цьому сенсі”¹⁹.

Драгомиров ставив під сумнів доцільність запровадження в Україні деяких обмежень щодо устрою сільського та волосного самоврядування, доводив, що населення занадто обтяжене натуральним податком. Як прихильник земського самоврядування, він зазначав, що добробут краю залежить від правильного устрою земського вкрай занедбаного господарства²⁰.

Драгомиров вказував на зловживання, пов'язані з виконанням селянами натуральних повинностей. На його думку, обсяг цих останніх слід зменшити та замінити натуральні повинності на грошові²¹.

Виявивши істотні недоліки в організації та діяльності земських установ губернаторства, Драгомиров дійшов висновку про необхідність докорінно їх реорганізувати і надати чинності в Україні “Статуту про земські установи”, яким керувалися в інших регіонах імперії. Він виступав проти земського врядування з призначеними гласними, доводив безпідставність побоювань, пов'язаних з можливим наданням полякам та українцям західних земель права участі у виборах, і власноручно склав проект про запровадження у Південно-Західному краї виборного земства. Однак мініс-

терство внутрішніх справ укотре відхилило цей проект через “особливі місцеві умови” в Україні, де нібито відкривати установи, що ґрунтуються на виборній основі, завчасно. Уряд пам’ятав про польське національно-визвольне повстання 1863—1864 рр. “З огляду на особливі місцеві умови наших околиць, надавати їм установи, що ґрунтуються на виборній основі, передчасно”, — прочитав Драгомиров у відповіді МВС на його пропозиції²².

Драгомиров звертав увагу царя на те, що в Україні запроваджено багато всіляких обмежувальних законів, відсутніх в інших районах Росії: “Ці обмежувальні закони утискують такі істотні інтереси тієї частини людності, якої вони стосуються. А це, в свою чергу, змушує людність за допомогою грошей ці закони обійти”²³.

Враховуючи важливість географічного становища України, яка має спільні кордони із західними державами, Драгомиров вважав одним з своїх головних завдань прокладання зручних шляхів сполучення як стратегічного, так і місцевого значення, зокрема під’їзних шляхів до залізничних станцій.

Слід зазначити, що шляхи місцевого значення будували тоді селяни в ході виконання натуральної дорожньої та підводної повинностей. Такі повинності, “що лежать головним тягарем на селянстві краю, — писав Драгомиров, — лишаються досі невпорядкованими з огляду на затяжний перегляд задавненого статуту про земські повинності. Повинності ці відзначаються крайньою невірвільністю, причому дорожня повинність, збираючи багато часу в населення, ще й малопродуктивна за браком технічного керівництва”. Тому Драгомиров добився призначення з інженерних військ округу “...особливого штату техніків для влаштування під’їзних шляхів...”²⁴.

Однією з найважливіших і найзанедбаніших ділянок, якою довелося займатися новому генерал-губернаторові, була охорона здоров’я населення краю. Тоді, наприклад, у Київській губернії один лікар мав обслуговувати 107818 жителів, у Волинській — 94217, Подільській — 99874. У зв’язку з цим Драгомиров не раз порушував питання про термінове значне розширення штатів медичних працівників, збільшення кількості ліжок у лікарнях. У відповідях урядовців на його клопотання зазначалося, що такі реформи за браком коштів здійснюватимуться протягом трьох років, зокрема в Київській губернії — з 1908 р.²⁵

Тим часом в Україні періодично спалахували епідемії сифілісу, трахоми, корости тощо. Вогнища цих захворювань виявляли навіть у військових частинах. Знаючи, як “оперативно” уряд розв’язує питання охорони здоров’я, Драгомиров для вироблення конкретних заходів боротьби з епідеміями вирішив скликати у Києві 1900 р. нараду лікарняних інспекторів Південно-Західного краю. Фактично це був другий епідеміологічний з’їзд в історії царської Росії (перший відбувся 1883 р. у Харкові).

Учасники наради, що тривала тиждень, ухвалили постанову про видання масовим накладом популярних брошур українською мовою на медичні теми та розповсюдження їх серед населення. Невдовзі їх було написано. Драгомиров переглянув їх рукописи і затвердив до видання. Однак царська цензура не дозволила їх друкувати, посилаючись на закон 1876 р. про заборону книгодрукування українською мовою. Тоді Драгомиров почав клопотатися про дозвіл, який, зрештою, був отриманий “як виняток із закону”. Брошури розіслали в лікарні та школи найвіддаленіших теренів України.

Вивчаючи стан народної освіти, Драгомиров виявив, що в підлеглих йому губерніях одна народна школа припадала на 11270 душ населення,

що проживали на площі 172 кв. км. Утримання шкіл покладалося на селян, переобтяжених податками. Драгомиров наполягав на збільшенні кількості народних шкіл і застерігав від заміни їх церковно-парафіяльними.

Однак без виділення понаднормативних коштів досягти успіхів у справі розвитку народної освіти було неможливо. Тому Драгомиров звернувся до Миколи II з клопотанням про надання додаткових асигнувань на ці потреби в його губернаторстві. Він писав: “Визнаючи необхідність термінового поліпшення народної освіти у краї як справу першочергову, державної ваги, я дозволю собі обтяжити Вашу Імператорську Величність ревним клопотанням про те, аби надалі, до зміни організації земського господарства, Ваша Імператорська Величність милостиво затвердили потрібні асигнування на відомчі народні школи Міністерства народної освіти...”²⁶ В результаті численних клопотань генерал-губернатора Державна Рада постановила виділити з 1 січня 1902 р. 60000 крб. “на утримання і влаштування початкових училищ”²⁷. Щоправда, за підрахунками, зробленими на прохання Драгомирова, на ці потреби належало витратити 317000 крб.

Цікавим, на нашу думку, є висловлювання Драгомирова про поліцію. У звіті цареві він писав, що поліція Південно-Західного краю завалена невластивою їй роботою. Крім того, дуже низька платня поліційним урядникам змушує їх брати хабарі. “...Внаслідок такої матеріальної незабезпеченості поліції вона поповнюється людьми малоосвіченими, здебільшого позбавленими твердих моральних якостей: за зібраними мною відомостями, виявилось, що в Київській, наприклад, губернії нема жодного справника, жодного помічника справника не тільки з вищою, а й із середньою освітою. У всьому краї з середньою освітою поліцмейстерів та справників налічується 5, а помічників справників — 11... Тож не дивно, що суспільство виробило дуже непривабливий погляд на поліцію та переконання, що за її допомогою можна обійти незручний закон”. І далі зазначав, що “...поліція поповнюється особами винятково російського походження, отже, вже своїм складом викликає недоброзичливе ставлення ...елементів, ворожих до всього російського”²⁸.

М. Драгомиров знайомився зі станом справ у Південно-Західному краї не тільки за документами, а й під час численних поїздок по губернії. До Петербурга було надіслано низку пропозицій та проектів здійснення перетворень в Україні, втілення в життя яких, на його думку, сприяло б поліпшенню добробуту українського люду. На деяких з них з'являлися обтічні резолюції “височайших осіб”. Досягти більшого Драгомирову вдавалося рідко.

Сучасник Драгомирова, розповідаючи про його боротьбу з міністерством внутрішніх справ за самоврядування людності краю, свободу совісті, зазначав: “Наполегливість, з якою він (Драгомиров. — А. М.) втілював у життя свої погляди, зіпсувала його стосунки з особою, яка очолювала міністерство внутрішніх справ. Він переконався у марності своїх зусиль, тому друга половина його діяльності на посаді головного начальника Південно-Західного краю була, можна сказати, пасивною. Упевнившись, що за такого ставлення Петербурга прислужитися краєві годі, він поставив перед собою завдання не завдати йому шкоди”²⁹.

Обіймаючи різні посади в різних містах, Драгомиров завжди прагнув розширити коло своїх приятелів серед діячів літератури та мистецтва, істориків, інколи навіть “неблагодійних”, але завжди чесних та цікавих людей.

Тривалий час Драгомиров приятелював з істориком та археологом, членом київської “Старої громади” В. Б. Антоновичем. Будучи висококультурною людиною з аналітичними здібностями, Михайло Іванович та-

кож не міг не цікавитися історією, зокрема археологією. З одного з його листів, надісланого 1873 р. з Херсона Антоновичу, дізнаємося, що генерал чекав на історика в місті, щоб познайомити з археологом-аматором, офіцером Корпусу топографів, який добре знав Херсонську та Катеринославську губернії і міг розповісти про місцеві, частково розкопані могили³⁰. В іншому листі з Петербурга (1886 р.) Драгомиров, зважаючи на великий авторитет Антоновича, просить відповісти на ряд запитань історичного характеру, бо тільки від нього сподівається дістати їхнє тлумачення³¹.

Не маючи змоги брати безпосередню участь в археологічних розвідках чи займатися науковою діяльністю в цій галузі, Драгомиров стежив за її успіхами та невдачами і сприяв проведенню археологічних з'їздів, нарад, клопотався про отримання дозволу на розкопки тощо. У 1899 р. він активно сприяв підготовці та проведенню XI всеросійського археологічного з'їзду в Києві. На його урочистому відкритті він виступив з вітальною промовою, в якій, зокрема, сказав: "Процвітання нашої Вітчизни перебуває у прямій залежності від розвитку в ній інтенсивної наукової діяльності. Розвиткові народного самопізнання серед інших наук найбільше сприяє вивчення вітчизняної історії, давнього побуту наших предків, історії їхньої культури та писемності..."³²

В цей час стосунки Драгомирова з Житецьким стали ще ближчими. У спогадах одного з сучасників читаємо: "Ім'я й особа Житецького були добре відомі киянам, серед яких він користувався великою симпатією та шаную. Не дивно, звичайно, що М. І. Драгомиров близько зійшовся з людиною, яка так підходила йому за своїм характером та світоглядом.

Недоброзичливці та вороги Драгомирова... вказували... на його українофільство, маючи на увазі, зокрема, і його щире товаришування з яскравим представником тодішнього українофільства викладачем колегії Павла Галагана П. Г. Житецьким, з яким нерідко можна було його зустріти на вулицях Києва"³³.

Оскільки за походженням Драгомиров був нащадком козаків і не приховував любов до рідного краю, йому часто закидали "якщо не повне співчуття сепаратному мареву, то якесь схвалення тенденцій щодо відокремлення Малоросії..." На звинувачення в симпатіях до України, в українофільстві він відповідав: "На всякий пчих не навідповідаєшся, народився я в серці Малоросії — чернігівському Конотопі, тому не може раптом з мене вийти якийсь там тамбовець, могильовець чи калужанин, і звісно не бердичівець — кожному своє"³⁴.

З відомим українським істориком, своїм земляком О. М. Лазаревським він підтримував дружні стосунки ще з дитячих років, коли вони навчалися в Конотопському повітовому училищі. Хоч Драгомиров належав до "сильних світу цього", обережний Олександр Матвійович, цінуючи його розум і талант, усе ж побоювався генералового "українофільства", чим дещо відрізнявся від П. Житецького та інших українських діячів культури, які захоплювалися Михайлом Івановичем.

Теплі взаємини склались у Драгомирова і з іншим відомим українським істориком Д. І. Багалієм, якого він називав своїм улюбленим у Христі братом. Познайомилися вони після призначення 1889 р. Драгомирова командувачем військами КВО і невдовзі заприятелювали. У одній із своїх праць Дмитро Іванович писав: "Згадаємо тут і про славного земляка М. І. Драгомирова, котрий, наїжджаючи у Харківщину, розмовляв по-українськи і щиро любив Україну і її побут"³⁵.

Освіта, культура народу нерозривно пов'язані з мистецтвом та літературою. Тому можна впевнено твердити, що до питань розвою українсько-

го театру, зокрема, та української культури взагалі Драгомиров ставився прихильно. Відзначаючи цей факт, український драматург Микола Садовський писав про Драгомирова: “Це був, можу сказати, таємний Никодим українства. За його влади ми зітхнули вільніше... Тому, коли мені траплялося звертатися до нього в якійсь театральній справі, він завжди дуже радо мене зустрічав, уважно вислуховував усе й навіть балакав зі мною на офіційному прийнятті по-українському. Це одне вже свідчить про його прихильність до всього українського...”³⁶

Мистецтва українського народу, в тому числі театального, тогочасний царат офіційно не визнавав. Постановки п'єс українських драматургів рідною мовою цензура та влада забороняли. Особливо відзначався у переслідуванні українського театру київський генерал-губернатор Дрентельн. Відомий український драматург і режисер М. Л. Кропивницький писав, що, попри численні клопотання, зняти заборону показувати українські вистави в містах України він так і не зміг і “...лише зі вступом в генерал-губернаторство М. Драгомирова для нас відкрилися сцени малоросійських губерній”³⁷. Наприклад, драма Миколи Садовського “Богдан Хмельницький” дванадцять років “вивчалася” російською цензурою, і лише 1898 р. за клопотанням генерал-губернатора Драгомирова п'єсу дозволили ставити на сцені.

1898 р. Драгомиров підтримав клопотання композитора М. В. Лисенка перед міністерством внутрішніх справ про відкриття музичної школи в Києві. Про це композитор писав у травні 1898 р.: “Якщо міністерство внутрішніх справ, куди я надіслав клопотання через Драгомирова, дозволить мені, то буде нова музична школа Лисенка”³⁸. Того ж таки року дозвіл на відкриття цього навчального закладу було отримано.

Тоді ж до Драгомирова звернувся редактор часопису “Киевская старина” В. Науменко * з проханням дозволити друкувати в ньому статті українською мовою та надсилати журнал на перегляд місцевим цензорам, а не до Головного управління МВС у справах друку. Драгомиров надіслав до міністерства внутрішніх справ мотивоване клопотання, де, зокрема, зазначив: “...Протягом 16 років у м. Києві видається російською мовою історичний журнал “Киевская старина”, присвячений науковій розробці питань місцевої історії, археології, літератури та етнографії. Виконуючи свою програму, журнал не може не друкувати такі матеріали, які неминуче повинні висловлюватися українською мовою, як-от оригінальні твори народної писемності, старовинні літературні пам'ятки, етнографічні матеріали та нариси, місцеві легенди і т. ін... Але місцева цензура не може дозволити друкування статей і матеріалів з українським текстом без попереднього подання їх до Головного управління у справах друку... Тим часом зазначені труднощі в редагуванні місцевого історичного журналу, який керується винятково науковими цілями, не викликані необхідністю і практично шкодять корисній справі розвитку місцевих історичних та етнографічних досліджень”³⁹. Через певний час київській цензурі було надано право дозволяти друкування статей українською мовою без їхнього перегляду в Головному управлінні.

За влади ігнат'євих-юзефовичів передова громадськість Києва не могла і мріяти про те, аби дістати дозвіл на відзначення ювілею чи відправу панахид пам'яті геніального сина України Т. Шевченка. Однак за Драгомирова це стало можливим. Найактивніше в різний час клопоталися про отримання дозволу відправити панахиду по Т. Шевченку, використовуючи особисте знайомство з Драгомировим, О. М. Лазаревський, П. Г. Житецький, О. І. Левицький **, В. П. Науменко, сім'я Тарновських *** та багато інших. “Отримано від Драгомирова офіційний дозвіл відправити па-

нахиду по Т. Г. Шевченку та надрукувати в газетах оголошення”, — писав у лютому 1900 р. О. Левицький О. Лазаревському.

М. Драгомиров кохався у старовині і залюбки відвідував колекціонерів цінних наукових чи історичних старожитностей, зокрема музей Чернігівського губернського земства, музей старожитностей В. В. Тарновського, київську колекцію творів мистецтва Б. І. Ханенка **** та ін. Про відвідання садиби В. Тарновського восени 1892 р. П. Житецький залишив такий запис: “І мені Бог дав декілька щасливих годин. Позавчора увечері ми виїхали (я, Трегубов, Науменко та Драгомиров) до В. В. Тарновського в Качанівку; відсвіжились, утішились та отримали насолоду, а сьогодні о восьмій ранку до Києва повернулись”⁴⁰.

Дружні стосунки підтримував Драгомиров з відомим українським художником М. К. Пимоненком. У 1912 р. І. Репін писав письменникові І. І. Ясинському: “Як його любив та поважав знаменитий генерал, філософ Мих. Ів. Драгомиров, як щирий хохол, безмежно захоплювався він картинами Пимоненка”⁴¹. Завдяки Драгомирову ми маємо змогу милуватися картиною Пимоненка “У похід”, бо це чи не єдиний твір художника на історичну тематику, виконаний 1902 р. на замовлення командуючого. Досі невідома доля портрету Драгомирова його ж таки роботи, експонованого на XXVI-й пересувній художній виставці у Москві (1898 р.).

Драгомиров завжди приділяв увагу розвитку художніх талантів в Україні, підтримуючи як відомих малярів, так і молодих майстрів. Навіть важко хворий, за два тижні до смерті, він продиктував Репіну листа, в якому схвально характеризував учня Київського художнього училища Д. Ільченка⁴².

Обдарований публіцист, популярний письменник М. Драгомиров шанобливо ставився до літераторів. “Сам я, — писав він, — завжди, ще замолоду, був щирим прихильником друкованого слова, дуже люблю “блудити пером” і, як щирий прихильник літературного товариства, письменників, кореспондентів, рецензентів — взагалі людей пера — завжди із задоволенням підтримував з ними знайомство, що давало мені змогу вивчати це оточення...”⁴³.

Загальновідомими були простота і скромність Драгомирова, надто коли йшлося про друк. Він рішуче виступав проти самовихваляння. Коли громадськість Києва вирішила відзначити 30-річчя присвоєння Драгомирову генеральського звання, місцеві газети запланували опублікувати низку статей про ювіляра. Михайло Іванович переглянув більшість з них і повикреслював місця, де вихвалялися його заслуги.

Цензором внутрішньої цензури в Києві тоді був відомий “своїм деспотичним ставленням до друкованого слова та гласності” Б. М. Юзефович. Його сучасник і помічник так характеризував останнього: “За переконаннями Б. М. Юзефович був у цілковитому розумінні слова реакціонер, запеклий кріпосник, переконаний прибічник абсолютизму. Він відзначався свавільним, упертим характером і був нетерпимий до чужих думок та поглядів. Як цензор, він ні на йоту не відступав від букви закону, суворо додержувався циркулярів, яким у цензурному відомстві нема ліку”⁴⁴.

Природно, поділяти погляди такого цензора, як Юзефович Драгомиров не міг. 1898 р. на місце реакціонера був призначений інший цензор. Навіть підтримка впливових кіл Петербурга й Києва Юзефовичу не допомогла.

Стосунки з підлеглими Драгомиров будував на взаємній довірі. Він вважав, що простежити, як використовують необмежену владу вищі урядники, йому самому важко. Тож уважно розглядав і перевіряв скарги людей на начальників підлеглих йому губерній. Якщо в начальника, навіть губер-

натора, виявлялися ознаки манії величі, Драгомиров домагався переведення його в інше місце.

Драгомиров був мужньою людиною. Він завжди висловлював свою думку, навіть якщо вона суперечила твердженням впливових урядовців, і не боявся брати на себе відповідальність, рішуче захищав “неблагонадійних” осіб, на яких намагалися звести наклепи. Наприклад, у 90-х роках київською конторою Держбанку керував А. Г. Афанасьєв, відомий історик, автор низки досліджень з історії Франції. Його звинувачували в лібералізмі, читанні лекцій “неподобного змісту” і робили висновок про неможливість обіймати ним таку високу посаду. Коли звернулися до Драгомирова, той відповів, що бував на тих лекціях, цінує їх і вважає Афанасьєва достойною людиною. “Не може ж він замовчувати того, що була французька революція”⁴⁵. Водночас, характеризуючи сатрапа-наклепника, Драгомиров писав: “Всі ж доноси на нього (Афанасьєва. — А. М.) надходять від мерзотника Юзефовича, ...людини дуже низької моралі”⁴⁶.

Управителем канцелярії генерал-губернатора Драгомиров призначив Н. В. Молчановського, історика, з політичних причин усунутого від наукової діяльності, відомого своїми ліберальними поглядами, за що навіть відбув короточасне політичне заслання. Цьому призначенню сприяла рекомендація В. Антоновича, який добре знав Молчановського.

Діяльність М. Драгомирова — генерал-губернатора та його погляди адміністратора часто суперечили офіційним поглядам на керування краєм, що спричинило появу, з одного боку, багатьох його ворогів і заздрісників, а з другого — численних друзів.

Лібералові Драгомирову не довелося ухвалювати непопулярні постанови у зв’язку з масовими студентськими мітингами та демонстраціями, що розпочалися 1900 р. на знак протесту проти сваволі адміністрації київських навчальних закладів. Особливого розмаху вони набули в університеті св. Володимира після виключення з нього кількох учасників студентського мітингу 18 грудня. Драгомирову надійшов наказ застосувати щодо страйкарів силові методи, включаючи війська. Це його глибоко обурило, оскільки він завжди виступав проти виконання армією поліційних функцій, проти участі військ у кровопролитних сутичках із цивільними. Не маючи змоги ухилитися від виконання наказу, він влаштував грандіозне інсценування підготовки військ до “великого бою”. До університету підтягнули піхоту, кавалерію та артилерію. Про події тих днів Драгомиров писав: “Гадаю, що невдовзі буду звинувачений у ослабленні влади, та поки рукам волі не дадуть, держимордства від мене не дочекаються”⁴⁷.

Дійсно, до застосування сили не дійшло. Не пролунало жодного пострілу. Жертв не було.

Влітку 1903 р. в Києві знову почався страйковий рух. Першими застрайкували робітники залізничних майстерень. Потім до них приєдналася студентська молодь. Спочатку до конфліктів з поліцією та військами справа не доходила. Але 23 липня неподалік від залізничного вокзалу після взаємних погроз між сторонами спалахнула сутичка. У хід пішли каміння, кілки тощо. В результаті кількох револьверних пострілів демонстрантів двох солдатів було поранено. У відповідь війська відкрили рушничний вогонь. Було вбито двох і поранено 27 чол.

Драгомирова вразили ці події. Однак генерал-губернатор мав реагувати і на вказівки МВС, і на доноси жандармів, і на листи та телеграми губернаторів. А вони вимагали навести лад негайно і будь-якими засобами. Це вкрай обурювало Драгомирова. В останній рік генерал-губернаторства його почала обтяжувати ця посада й заповонило нестерпне почуття безсилля, усвідомлення того, що він не може вплинути на хід подій.

Та й літа давалися взнаки. Зрештою, влітку 1903 р. М. Драгомиров подає клопотання про звільнення його від займаних посад. Цар дав згоду і призначив членом Державної Ради. Наприкінці 1903 р. Михайло Іванович виїхав до рідного Конотопа. Журнал “Разведчик” з цього приводу писав: “М. І. Драгомиров залишив Київ... Пішов з бойового поста, що охороняв південну частину нашого західного кордону, відважний, справний вартувий. Пішов з військової кафедри, що випадково постала в стародавньому Києві, найоригінальніший розум, що освітлював своїм влучним, рельєфним словом найтемніші глибини військової справи. Пішов з “практичних занять” найталановитіший професор, чия уважна аудиторія тулилася не у вузьких стінах кам’яного будинку, а на всьому неосяжному просторі, де розташувалась російська збройна сила... Втомився, звичайно, не цей розум, що ставав з роками, можливо, навіть світлішим, спокійнішим та об’єктивнішим; втомився не цей життєдайний для війська дух, бадьорий, як усе, що має перед собою в житті ясні цілі, а втомилися і не витримали подальших випробувань фізичні сили, обмежені певними межами”⁴⁸.

Зміна способу життя генерала не позначилася негативно на його публіцистичній діяльності в галузі військової справи. Єдиним обмеженням працездатності було дедалі кволіше здоров’я. Йому стає все важче писати самому, все частіше він диктує свої праці дочці або дружині. Помер Михайло Іванович о другій годині ночі 15 жовтня 1905 р.

Звістка про його смерть швидко поширилася по містах Російської імперії та за кордоном. З’являються перші некрологи та статті, присвячені небіжчикові.

У ці дні невтішна вдова отримала близько шестисот телеграм зі співчуттям, в т. ч. від Генерального штабу, від Академії Генерального штабу, від болгарського воєнного міністра, від румунського короля та багатьох інших.

Драгомирова було поховано в Конотопі у щойно збудованому цегляному склепі на цвинтарі біля Вознесенської церкви. Після жовтневих подій 1917 р. могилу було пограбовано зловмисниками, що проникли до склепу і понівечили труну. Потім зник дубовий хрест, а згодом і огорожа. У 1918 р. селянами було спалено родовий будинок на хуторі під Конотопом, де загинула велика бібліотека генерала⁴⁹. 1920 р. зникли бібліотека та архів з будинку в Конотопі. Цей будинок Драгомирова на вулиці, названій його ім’ям, зберігся. Там 1992 р. йому встановлено пам’ятник, виконаний за проектом київського скульптора Б. С. Довганя. На превеликий жаль, у 50-х роках, при будівництві тиру, була повністю знищена могила генерала.

Михайло Іванович мав велику сім’ю. Одружившись 1864 р. з дочкою лікаря А. Григоровича — Софією, мав шестеро синів та двох доньок. Відомо, що його сини — генерал Абрам Михайлович після громадянської війни емігрував до Франції, а генерал Володимир Михайлович — до Югославії. Сини Андрій та Іван покінчили життя самогубством. Доля доньок Софії й Катерини, синів Михайла і Олександра нам невідома.

З багатьох відзнак і нагород, яких був удостоєний Михайло Іванович, назвемо лише деякі. Його було обрано почесним членом Київського та Московського університетів, Михайлівської артилерійської та Миколаївської академій Генерального штабу (згодом також почесним віце-президентом останньої), шведсько-норвезької Королівської військової Академії у Стокгольмі, почесним козаком Олександрівської станиці Терського козачого війська, почесним старійшиною Гіагінської станиці Кубанського козачого війська, зараховано до військового козачого стану товариства Єлисаветівської станиці Війська Донського, почесним козаком Кизильсь-

кої станиці Оренбурзького козачого війська, призначено почесним мировим суддею Київської округи та членом Державної Ради. Уряд Франції нагородив його орденом Почесного легіону 1 та 2 ступенів, а за сприяння спорудженню Київського політехнічного інституту 1902 р. йому було оголошено подяку від імені царя Миколи II ⁵⁰.

Під час перебування на посаді генерал-губернатора Драгомиров обирався членом багатьох добродійних товариств, зокрема почесним головою київського, подільського та волинського генерал-губернаторства, почесним членом губернського статистичного комітету, віце-президентом губернського комітету товариства піклування про тюрми, почесним мировим суддею та навіть почесним членом київського відділення Імператорського Російського товариства рибоводства та рибальства тощо. За активну участь у бойових операціях під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. його обрано почесним громадянином міста Систов (нині — Свиштов, Болгарія).

Київська міська Рада 17 червня 1999 р. за № 297/398 прийняла ухвалу: “Присвоїти новій вулиці в Печерському районі міста Києва (від вул. Підвисоцького до вул. Салтикова-Щедріна) ім'я Михайла Івановича Драгомирова”. Нарешті, в Києві, місті, де тривалий час жив, працював і творив генерал Михайло Драгомиров, з'явилася вулиця, названа його ім'ям. Маємо надію, що у 2000 р. нам подарують і ювілейний поштовий конверт, і марку, присвячені генералові, і меморіальну дошку на колишньому будинку командуючого військами КВО на вул. Грушевського, 32. Сподіваємося також, що й у Києві буде споруджено пам'ятник цьому дивовижному генералові з козацького роду, патріотові, гордості й славі військовиків російської армії, а відтепер і нашої батьківщини, моральне обличчя якого так охарактеризував один із сучасників: “То була видатна, глибоко самотня постать, яку не можна було підігнати під жодний шаблон. Величезний іскрометний розум, один з найкращих європейських тактиків і чесний, у широкому, різносторонньому значенні слова чоловік і солдат — Драгомиров на тлі російського вельможного панства, що обікралося, оббрехалося, спідлилося у лакузові та в особистих інтриганствах, на цьому сумному й похмурому тлі був світлом, що палало яскраво й самотньо...” ⁵¹.

* Всі дати подаються за старим стилем.

** Раніше датою народження М. І. Драгомирова вважали 8 листопада. Однак у довідці Конотопської консисторії за 1830 р. зазначалося: “В метрической города Конотопа, четырехдесятилетней церкви за тысяча восемьсот тридцатый год книге значится: ноября девятого дня у майора Ивана Драгомирова и жены его Анны родился сын Михаил, крещен приходским священником Стефаном Быстрицким” (Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1343, оп. 20, спр. 31766, арк. 10).

*** М. Р. Шидловський (1826—1880) — генерал-лейтенант, сенатор, походив з дворян Харківської губернії.

¹ Драгомиров М. И. О высадках в древние и новейшие времена. — СПб., 1857.

² Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. 544, оп. 1, спр. 469.

³ Російська державна бібліотека. Відділ рукописів, ф. Д. О. Мілютіна, М. 7918, арк. 73.

⁴ Драгомиров М. И. Австро-прусская война в 1866 году с большим планом Кенигградского сражения. — СПб., 1867; Драгомиров М. И. Очерки австро-прусской войны в 1866 г. — СПб., 1867.

⁵ РДВІА, ф. 1, оп. 2, спр. 483, арк. 41.

⁶ Матвієнко А. А. Переправа російських військ через Дунай (1877 р.) // Укр. іст. журн. — 1978. — № 2. — С. 78—81.

⁷ Кривенко В. С. Памяти М. И. Драгомирова // Русский инвалид. — 1905. — № 236.

⁸ Там же.

⁹ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ЦНБ НАН України), Інститут рукописів. — III.48008.

- * А. В. Прахов — український та російський мистецтвознавець. Викладав історію мистецтва у Петербурзькому та Київському університетах.
- ¹⁰ Там же, І. 48022.
- * О. М. Пипін — академік, відомий дослідник російської літератури.
- ¹¹ Там же, І. 48087.
- ¹² Стасюлевич М. М. и его современники в переписке. — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 410.
- ¹³ Різниченко В. а. Земляки, достопамятні уродженці землі Конотопської. — К., 1916. — С. 11.
- ¹⁴ Репин И. Е. Художественное наследство. — М.; Л., 1948. — Т. 1. — С. 191.
- ¹⁵ Різниченко В. М. И. Драгомиров. — Чернигов, 1916. — С. 7.
- ¹⁶ РДВІА, п/с 79-396, арк. 4.
- ¹⁷ Витте С. Ю. Воспоминания. — М., 1960. — Т. 2. — С. 359.
- ¹⁸ РДІА, ф. 1282, оп. 3, спр. 329, арк. 12.
- ¹⁹ Там же, арк. 5.
- ²⁰ Там же, арк. 7.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же, арк. 88.
- ²³ Там же, арк. 10.
- ²⁴ Там же, арк. 9.
- ²⁵ Там же, арк. 89.
- ²⁶ Там же, арк. 8.
- ²⁷ Там же, арк. 9.
- ²⁸ Там же, арк. 10.
- ²⁹ Богданов С. Памяти М. И. Драгомирова // Киевская газета. — 1905. — № 294.
- ³⁰ ЦНБ НАН України. Інститут рукописів. — III. 66907.
- ³¹ Там же, III. 66908.
- ³² Киевлянин. — 1899. — 2 авг.
- ³³ Голос минувшего. — 1916. — Кн. V—VI. — С. 383.
- ³⁴ Русская старина. — 1910. — № 144. — С. 821.
- ³⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 230.
- ³⁶ Садовський М. К. Мої театральні згадки. — К., 1956. — С. 130—131.
- ³⁷ Южные записки. — 1905. — № 14. — С. 78.
- ³⁸ Лисенко М. В. Листи. — К., 1964. — С. 291.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 848, спр. 461.
- * В. П. Науменко (1863—1918) — український історик, публіцист, етнограф, редактор-видавець журналу «Киевская старина».
- ** О. І. Левицький (1848—1922) — український історик, академік АН УРСР.
- *** Тарновські — українські меценати. Василь Васильович (старший) (1810—1863) дотримувався ліберальних поглядів. Зібрав колекцію козацької зброї та побутових речей XVI—XVIII ст. Василь Васильович (молодший) поповнив колекцію батька, а також зібрав рукописи творів Т. Шевченка і подарував їх у 1897 р. історичному музею Чернігівського губернського земства. Григорій Степанович — меценат наук і мистецтва. У повісті «Музикант» Т. Шевченко вивів його під іменем кріпосника Арновського.
- **** Б. І. Ханенко (1858—1917) — український колекціонер-меценат, археолог. На базі його колекцій творів мистецтв у Києві було засновано музей мистецтв ВУАН (згодом — музей західного та східного мистецтва).
- ⁴⁰ ЦНБ НАН України. Інститут рукописів, І. 48132.
- ⁴¹ Лист зберігається у відділі рукописів публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина у Петербурзі.
- ⁴² Лист зберігається у Петербурзькій художній академії.
- ⁴³ Русская старина. — 1909. — № 12. — С. 643.
- ⁴⁴ Голос минувшего. — 1916, — Кн. V—VI. — С. 384.
- ⁴⁵ Витте С. Ю. Воспоминания. — М., 1960. — Т. 1. — С. 69, 70.
- ⁴⁶ Там же. — С. 70.
- ⁴⁷ Русский инвалид. — 1905. — № 236.
- ⁴⁸ Разведчик. — 1903. — № 676. — С. 1.
- ⁴⁹ Мицлов С. Р. Синодик. — Париж, 1925. — Кн. I. — С. 45.
- ⁵⁰ РДВІА, п/с 79-396, арк. 4—5.
- ⁵¹ Биржевые ведомости. — 1905. — 28 окт.